

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

V. Cilt

II. Sayı

SİVAS - 2001

HOŞGÖRÜ VE TOLERANS KAVRAMLARINA ETİMOLOJİK AÇIDAN ANALİTİK BİR YAKLAŞIM

Ömer ASLAN*

Anahtar Kelime: Hoşgörü, Tolerans, Kültür ve Toplum

İnsanların sergilemiş oldukları tutum ve davranışlar sadece bugüne özgü olmayıp insanlık tarihi kadar eskidir. Birey, ya da toplum olarak insanların tarihi, sosyal ve kültürel farklılıklar çerçevesinde sergilemiş oldukları düşünce, tutum, davranış ve yapmış oldukları uygulamaların herkes tarafından kabul edilebileceğini söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte bazen kabul görmesi düşünülen bir olgu, olay veya bir kavram, düşünüldüğü ölçüde ilgi görmemekte veyahut kabul edilmemektedir. Durumun böyle olması pek tabii olmakla birlikte genel olarak bu tür sorunlar, ya anlatılmak istenen şeyin açık olarak ifade edilemeyeşinden ya da karşı tarafın sözcük ve kavramları ya kasıtlı ya bilinçsizce veya farkına varmadan yaptığı yanlış algılamaya ile oluşan kavram kargaşasından doğmaktadır. Kasıtsız yapılan yanlışlıklar, dilbilim problemleriyle, sözcük ve kavramların açıklık ve seçikliğinin tam olarak tespit edilemeyeşinden kaynaklanmaktadır.

Bu sorunları tamamıyla çözmek, ya da böyle bir iddiada bulunmak oldukça zordur. Çünkü, beşeri bilimlerin inceleme alanına giren insanın bütün hak ve özgürlükleri ile ilgili soyut kavramların tanımında birlik sağlamak mümkün olmayıp bunlar üzerinde belki bir uzlaşma söz konusu olabilir. Söz konusu soyut kavramları açıklamaya yönelik tanımlar bireysel eğilimler, ideolojiler, inanç sistemleri ve kültür farklılıklarına göre değişir.¹ Zira farklı inanç, düşünce, algılayış ve anlayışlar, insan fitratının kaçınılmaz bir sonucudur.

Somut olarak algıladığımız şeylerde olduğu gibi, soyut olan şeylerin de tanımlarını tam olarak yapabilmenin ve bu tanımlar üzerinde bir konsensüs sağlamanın oldukça güç olduğunu hepimiz bilmekteyiz. Başka bir deyimle, sosyal ve beşeri bilimlere ait olan kavramların tanımı üzerinde tam bir ittifak yapmak son derece zordur.² Çünkü, duygu ve düşünceleri ifade eden kavramlar için yapılan bir tanım, elle tutulup gözle görülen somut varlıklara yapılan bir tanım gibi tam ve net olamaz. Kapı, pencere, elma, armut, uçak, tren gibi kavramları herkes olduğu gibi kabul edip ses çıkarmazken, hak, hukuk, özgürlük, tolerans ve hoşgörü gibi

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi

¹ Necati Öner, "Kavramın Açıklığı ve seçikliği", *Felsefe Dünyası*, Ankara 1997, sy.24 . s.5.

² Cefal Kırca, *Kur'an ve İnsan*, İstanbul 1996, s.116.

kavramlar için aynı şey söylenemez. Örneğin; ruhsal bir yaşam hali olan ve duygusal alana hitap eden *hürriyet* kavramının herkes tarafından kabul edilen bir tanımının olmamasının, bu kavrama felsefi ve siyasi alanlara göre farklı anlamlar verilmesinin en büyük nedeni, onun soyut bir kavram oluşundandır.³ Bununla birlikte çözüme yaklaşabilmek amacıyla en azından ifade edileni anlayabilmek için, ortak noktalarda mutlaka takip edilmesi gereken bir takım kriterler bulunmalıdır.

Etimolojik açıdan sözcüklerin Türkçe, İngilizce, Fransızca, Arapça gibi ait oldukları bir dil ailesi vardır. Anlam ve içerik yönünden kısmi farklılıklar olsa bile, hemen her sözcüğün diğer dillerde de bir karşılığı bulunmaktadır. *Hoşgörü* ve *tolerans* gibi tüm insanlığın yaşamına ve hayat felsefesine mal olmuş türdeki kelimelerin, diğer dillerdeki karşılıklarını bulmak öteki kelimelere göre belki daha da kolaydır. Örneğin, Türkçe'deki *hoşgörü* ve *müsâmahe* kavramlarının Fransızca'sı, *tolérance*; İngilizce'si *tolerance*; Arapça'sı ise *tesâmuh* kelimeleridir. Böyle olmakla birlikte sözlük ve ansiklopedilerde birbirinin karşılığı olarak verilen bu kavramların tamamen aynı şeyler olduklarını söylemek oldukça zordur.⁴

Tanımlar, doğaları gereği doğru veya yanlış olmayıp yüklendikleri anlamlara göre az ya da çok yararlı olabilirler. Bu nedenle tanımlar üzerinde durmanın çok fazla bir önemi yoktur. Fakat belli bir sahadaki tanımlar arasında farklılıklar varsa, o zaman her birinin niteliği üzerinde ayrı ayrı durmak gerekir.⁵ Bu düşünceden hareketle biz, bu makalemizde analitik bir yaklaşımla, hoşgörü ve tolerans kavramlarının benzer ve ayrışan yönlerini, ya da başka bir deyimle bunların ne ölçüde aynı şeyler olduklarını ortaya koymaya çalışacağız.

I. Hoşgörü ve Tolerans Sözcüklerinin Kavramsal Boyutları

A. Hoşgörü Kavramı

Hoşgörü sözcüğü, Farsça bir sıfat olan güzel, iyi, tatlı⁶, duygu okşayan, zevk veren, ilgi uyandıran, beğenilen ve latif⁷ anlamındaki *hoş / hüş* sözcüğü ile Türkçe bir fiil olan görmekten *görü* sözcüğünün bir araya getirilmesiyle oluşan bileşik bir kelimedir.⁸

Hoşgörü kelimesine Batı dillerinde *tolérance* (Fransızca), *tolerance* (İngilizce) ve *toleranz* (Almanca) sözcükleri ile karşılık verilirken,⁹ bu kavram, Arap dilinde hoşgörüülülük, müsâmahe, tolerans ve esneklik anlamındaki *tesâmuh*

³ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1990, s.3.

⁴ Nevzat Y. Aşkoğlu, "*Hoşgörü ve Tolerans Kavramı Üzerine*". *Din Öğretimi Dergisi*, sy.39, Ankara 1993, s.41.

⁵ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İstanbul 1993, s.90.

⁶ İbrahim Olgun vd., *Farsça-Türkçe Sözlük*, "*Hoş*"md., Ankara 1966, s.14; Ferit Devellioglu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, "*Hoş*"md., Ankara 1993, s.376.

⁷ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "*Hoş*"md., Ankara 1995, s.499.

⁸ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimolojisi*, "*Hoşgörü*"md., İstanbul 1995, s.327.

⁹ Der Neue Brockhaus, "*toleranz*"md., Leipzig 1938, IV, 444; Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, "*Tolérance*"md., İstanbul 1985, s.1394; Redhouse *İngilizce-Türkçe Sözlük*, "*Tolerance*"md., İstanbul 1998, s.1031; Redhouse, *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, "*Hoşgörü*"md., İstanbul 1993, s.490.

kelimesiyle karşılanmaktadır.¹⁰ Bazı kaynaklarda, hoşgörünün sözlük anlamıyla ilgili şu bilgilere de yer verilmektedir:

Eş anlamlısı mûsâmaha ve tolerans olarak verilen *hoşgörü* sözcüğü; her şeyi anlayışla karşılayarak, mümkün olduğu kadar hoş görme hali olup,¹¹ kendi düşünce ve inançlarına karşıt düşünce ve inançları olabildiği kadar hoş görme durumudur.¹² Ayrıca, tutum ve davranışlarda daraltma ve umursamazlık arasında orta bir yol, dengeli hareket ve karşılıklı ilişkilerin kolaylığı¹³ şeklindeki anlamıyla bu kavram, psiko-sosyal açıdan insanlar arası ilişkilerde orta yolu takip etmek ve dengeli olmak anlamlarına gelmektedir.

Hoşgörü kelimesi, Batı literatüründe neol, yani yeni bir tabir olarak değerlendirilip *tolerans*¹⁴ ve *eñduljans* (indulgence)¹⁵ sözcüklerinin karşılığı olarak verilmektedir.¹⁶

Kur'ân'da *afv, lîn, hilm, silm, sulh, ihsan* ve *sabır* gibi hoşgörünün anlam yüküne yakın kavramlar olmakla birlikte bu kavramı en iyi karşılayan kavram *safh* kelimesidir. Değişik kaynaklarda *safh* kavramına hoşgörü anlamının verildiği müşahede edilmektedir.¹⁷

Hoşgörü sözcüğünün Türk dilindeki kullanımını şu beyit ve dörtlüklerle örneklendirmemiz, onu daha yakından tanımamıza katkıda bulunacaktır:

Estergon kal'ası şu başı kaya
Kemirir gönlümü aşk denen belâ
Çektiğimi *hoş gör* gel etme cefa
Akma Tuna akma ben bir dertliyim

¹⁰ Hasan S. Kermî, al-Akbar English-Arabic, Tolerance Beyrut 1988, s.1481

¹¹ Şemsaddin Samî, *Kâmûs-i Türkî: Temel Türkçe Sözlük*, "Hoşgörü" md., İstanbul tsz. I, 515.

¹² Meydan Larousse, "Hoşgörü" md., İstanbul 1990, VI, 28.

¹³ Muhammed Tahir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev: Vecdi Akyüz vd., agmd., İstanbul 1999, s.88-9.

¹⁴ Meydan Larousse, "Hoşgörü" md., VI, 28; Redhouse, *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, "Hoşgörü" md., İstanbul 1993, s.490.

¹⁵ Pars Tuğlacı, *Türkçe-Fransızca Sözlük*, "Hoşgörü" md., İstanbul 1984, s.337. *Indulgence*: Hukûkî açıdan mûsâmaha etmek ve nedeni belli olduğu halde işlenen suçta dava açmamak ve vadesi geldiği halde icra takibine girişmemek anlamlarında gelen (Mustafa Ovacı, *İngilizce Türkçe Hukuk Sözlüğü*, "indulgence", Ankara 1986, s.173) *Indulgence* sözcüğü; Hristiyanlık'ta ve özellikle de Katolik mezhebinde bağışlayıcılık, bağışlanma, işlenmiş günahın cezasından kurtulma; işlenen suçun cezasının kılıfe tarafından düşürülmesi anlamında dinsel içerikli bir kavramdır. (Encyclopedia Americana, XV, 102.)

¹⁶ Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, "Indulgence" md., İstanbul 1985, s.750; Longman *Büyük İngilizce Türkçe Sözlük*, "Indulgence" md., Türkçeye Uygulayan: Güngör Oktay, İstanbul 1993, s.755.

¹⁷ Mustafa Çağrı, "A", DİA, İstanbul 1988, I, 394; Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, VIII, 417; Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, I, 30. '*Safh*' kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de sekiz ayette dokuz kez geçmektedir. Bkz., Muhammed Fuad Abdülhakî, *Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'ân*, Kahire 1988, s.519.

Yâr peşinde koşar kara bahtlıyım.¹⁸

Hangi nedenle olursa olsun, insanı psikolojik, sosyolojik vb. yönlerden sıkıntıya sokan bir takım sorunlar vardır. Burada, her insanda benzer sorunların varlığının muhtemel olabileceği düşüncesiyle, problemlerin çözümüne katkıda bulunmak yerine onlara ek sorunların ilave edilmemesi istenmektedir. Herhangi bir yardım ya da iyilik yapma imkanı yoksa da insanları yaptıklarıyla baş başa bırakacak bir hoşgörü olgunluğunun gösterilebilmesi arzu edilmektedir.

Elif okuduk ötürü

Pazar eyledik götürü

Yaratılanı hoş gör

Yaratan'dan ötürü'¹⁹

Hoşgörünün temelini oluşturan Yunus Emre (ö.1320)'nin bu mısralarında hoşgörü, tamamen fitratla bütünleşmiş bir durum arz etmektedir. Bu şiirde sadece insan değil, tüm varlık aleminin yaratıldığı hal üzere hoş görülmesini talep eden bir tema vardır.

Tolerans, müsâmaha ve tesâmuh sözcükleri ile karşılığı verilmeye çalışılan hoşgörü kelimesinin anlamıyla ilgili bilgilerden, bu sözcüğün muhtevasında; *affetmek, kusura bakmamak, farklılıkları anlayışla karşılamak, daraltıp sıkıştırmadan, ya da tamamen gevşetmeden itidal içinde olmak, dengeyi gözeterek insanlar arası ilişkilerde orta yolu takip etmek* gibi anlamlara vurgu yapıldığı dikkatimizi çekmektedir.

Terim yönünden ise hoşgörüyü: şu şekillerde tanımlayabiliriz:

Hoşgörü; farklı dil, cins, din, inanç ve anlayış bakımından başkalarının varlıklarından rahatsızlık duymama halidir.²⁰ Felsefe, din, sosyoloji, psikoloji ve filoloji gibi farklı disiplinlerdeki müşterek bir tanımla hoşgörü; insan hak ve özgürlüklerinin hiç bir harici müdahaleye maruz kalınmadan, rahat bir şekilde kullanım imkanı bulması anlamına gelmektedir. Bireyin sadece kendi iç dünyasına kapanmadan, bulunduğu çerçevenin dışında kalan fikir ve düşüncelerin varlığını kabul etmesi, onlara tevazu ile yaklaşım ve 'ben bilirim, benimki mutlak doğrudur' anlayışından uzak durması, felsefi anlamda bir hoşgörüyü ortaya koymaktadır.²¹

Hoşgörüyü *kayıtsız kalma, aldırış etmeme, gevşek davranma* gibi anlamlar içeren bir kavram olarak anlamamak gerekir. Toleransın karşılığı olarak verilen hoşgörü tanımlarında onun *tahammül* ve *katlanma* anlamlarını içerdiği

¹⁸ MEB., Türkçe Sözlük, Ankara 1995, II, 1277.

¹⁹ Mustafa Tatçı, Yunus Emre Dîvânı I, MEB Yayınları, yy., tsz., s.35; Metin Akar, Doğumunun Yediyüz Ellinci Yılında Yunus Emre, İstanbul 1992, s.10.

²⁰ Fahrüddin er-Râzî, Mefatihü'l-Gayb, Beyrut 1411/1990, III, 221; Bedîa Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüğü, "Hoşgörü" md., İstanbul, tsz. s.96; Ahmet Cevizli, Felsefe Sözlüğü, "Hoşgörü" md., Ankara 1997, s.338; Necati Öner, Felsefe Yolunda Düşünceler, İstanbul 1995, s.15; Meydan Larousse, "Hoşgörü" md., İstanbul 1971, VI, 28; Yusuf Ziya Keskin, Nebevi Hoşgörü, İstanbul 1997, s.14.

²¹ Bkz., Kenan Gürsoy, "Felsefe ve Hoşgörü", Felsefe Dünyası, sv.1, Ankara 1991, s.18-21.

bildirilmektedir.²² Ancak, hangi disiplinde olursa olsun hoşgörünün mevcut olduğu yerde *rahatsızlık, tahammül katlanma ve bir iç sıkıntının olmaması* gerekir. Zira hoşgörünün insandaki yeri kalptir, gönüldür. Gönülden gelen bir şeyde ise katlanma ve zorlanma diye bir şey olmaz.²³ Zaten böyle bir anlamın, özellikle terim yönünden kabul edilmesi söz konusu değildir. Ayrıca onu görmezlikten gelme olarak algılamak da yanlış olur. Nitekim, hoşgörü derken, *görmezlikten gelme* değil, *anlayışla karşılama* kastedilmektedir. Çünkü görmezlikten gelme ve aldırış etmeme anlamlarının sorumsuzluğu çağrıştırdığı ifade edilerek böyle bir durumun "hem dinî hem de insanî açıdan kabul edilmeyen bir davranış biçimi olduğu" belirtilmiştir.²⁴ Dolayısıyla bu ifadeye bağlı kalarak kelimenin *tahammül etme, kayıtsız kalma, aldırış etmeme ve gevşek davranma* gibi anlamlar taşımadığını ifade edebiliriz.

Yukarıdaki bilgiler ışığında konuya baktığımızda Türkçe'deki hoşgörü sözcüğünün; özellikle *reddetme, sıkıntı çekme, rahatsız olma, katlanma ve tahammül etme* anlamlarını taşıyan tolerans sözcüğünden ayrıldığı görülecektir.²⁵

ı Anlayış gösterme, saygı duyma, medenî olma, rahatsız olmama, farklı görüşlere sınır koymama, onlara tepki göstermeme ve fikirlerin karşılıklı olarak tartışılmasında ikna etme yönteminden ayrılmama gibi değişik anlamlarla tanımlanan hoşgörü kavramı için özetle şunları söyleyebiliriz: Hoşgörü; tüm faaliyetleriyle insanları (fitrî ve insanî özelliklerini korudukları oranda), doğayı ve çevreyi ontolojik hallerine göre kabul etmek (onları tabii özellikleriyle korumak) tir. Kabul noktasında tahammül ve sıkıntı çekmemek, rahatsız olmamamak kin gütmeyip düşmanlık beslememek hoşgörünün temel ilkelerindedir.

B. Tolerans Kavramı

Hoş görmek, başışlamak, dayanmak, katlanmak, tahammül etmek, sıkıntı çekmek ve izin vermek²⁶ anlamlarına gelen tolerans sözcüğü, Latince'de *tolerare (tolerantia)*, Fransızca'da *tolérer (tolérance)*, İngilizce'de *tolerare (tolerance)* şeklindeki fiil kiplerinden gelen bir kelimedir.²⁷ Arapça'da *tesâmuh* (katlanma, göz yumma, hoş görme),²⁸ *tesâhül* (kolaylık, gevşeklik), *iğda* (göz yumma) ve *hilm* (yumuşak huyluluk)²⁹ sözcükleriyle ifade edilen bu kavram, Osmanlı Türkçe'sinde *müsâmaha* kelimesiyle karşılık bulmaktadır.³⁰ Tolerans kelimesinin Türkçe karşılığı

²² Bkz., Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, "Hoşgörü" md., İstanbul 1977, II. 338; Hançerlioğlu, Felsefe Sözlüğü, "Hoşgörü" md., İstanbul 1996, s.166; Tuğlacı, Okyanus Ansiklopedik Sözlük, "Hoşgörü" md., İstanbul 1972, III. 1117.

²³ Gürsoy, a.g.m., s.18-21

²⁴ Beyza Bilgin, "İslam ve Hoşgörü", Diyanet İlmî Dergi, Ankara 1998, XXXIV, sy.1, s.116.

²⁵ Tolerans kavramının bu anlamları taşıdığına dair bkz., Melih Yürtülen, Ahlâkî ve Siyasî Hoşgörü, yy., tsz., s.18.

²⁶ Saraç, a.g.e., "Tolérance" md., s.1394.

²⁷ Meydan Larousse, "Tolerans" md., İstanbul 1973, XII. 200; Larousse Du Siècle XX, "Tolérance" md., Paris 1983, VI, 721; Tuğlacı, Okyanus Ansiklopedik Sözlük, "Hoşgörü" md., İstanbul 1972, III. 1117.

²⁸ Semîr el-Halîl - Peter Nicholson, et-Tesâmuh Beyne Şark ve Garb, Arapçaya çev: İbrahim el-Aris, Dâru's-Sâfî, yy., tsz., s.30.

²⁹ Cebbâr Abdunnûr, Mu'cemu Abdu'n-Nûr, Français-Arabe, "Tolérance" md. Beyrut 1995, s.1039

³⁰ Devellioğlu, "Müsâmaha" md., s.738.

da katlanmak, göz yummak, hoş görmek³¹ dayanırlık, katlanırlık, anlayış,³² müsaade etme ve tahammül³³ şeklinde verilmektedir.

Tolerans sözcüğüne; tahammül etme, bir şeye güç yetirme; sabır veya tahammül edilmesi gereken bir şeye karşı kuvvetli olma anlamlarının verildiğine de tanıklık etmekteyiz³⁴ ki bu durum, tolerans sahibinin güçlü olması gerektiğini göstermektedir. Ama bu anlamdan, gücün mahiyetinin ne olduğu tam olarak ortaya çıkmamaktadır. Çünkü bu, fiziksel, ekonomik, siyasi vs. maddî bir güç olabileceği gibi manevî bir güç de olabilir. *La tolérance aux barbituriques, (sinir yatıştırıcı ve uyku ilaçlarının alınma / kullanımına tahammül etmek) ve cela n'est pas tolérable, (bu dayanılmaz bir haldir)*³⁵ şeklindeki kullanımlar, tolerans sözcüğünün zorunlu bir tahammül ve katlanma anlamına geldiğini ifade etmektedirler.

Bu bilgiler ışığı doğrultusunda tolerans sözcüğünün, hoşgörüye ek olarak *ihmal etme, izin verme, aldırış etmeme, görmezlikten gelme, sıkıntı çekme, katlanma ve güçlü olma* anlamlarını içerdiği ortaya çıkmaktadır. Yapacak olduğumuz şu tanımlarda da bunları görmek mümkündür: Tolerans; *bastırmak, önlemek ya da ceza vermek imkanı olmasına rağmen kişinin, kendine özgü haklara karşı yapılan bir tecavüze (zarara) karşı koymaksızın tahammül edip katlanma hareketidir.*³⁶ Diğer bir tanımda da tolerans; *herhangi bir otoritenin, uygulamakla yükümlü olduğu (kendine göre, diğer insanların ya da tebaanın mutlaka uyması gereken)-kural ve nizamla karşıt bir hareketi, gelenek ve göreneğe, toplumun genel yapısına göre açıkça kabul etmesi* şeklinde anlatılmaktadır.³⁷ Bu tanımlar, tolerans kavramı bünyesinde yer alan yukarıdaki hususları teyit etmektedirler.

İleride göreceğimiz gibi din kaynaklı olarak doğan tolerans kelimesi; özellikle *din alanındaki aykırı kanılara ses çıkarmama* anlamında tanımlanmaktadır.³⁸ Diğer yandan tarihi, kültürel ve sosyolojik süreçte din kaynaklı olmakla birlikte; kültürel, dinsel, siyasi ve sosyal bakımdan bir başkalık ve farklılık unsuruyla, bunlara katlanma ve hoş görme unsurlarını içeren³⁹ bu kavramın sadece dinsel yönüyle değil, kamu işlerinin düzenlenmesinde de bir ilke olarak algılanması gerektiği vurgulanmaktadır.⁴⁰

³¹ The Oxford English-Turkish Dictionary, "Tolerable-Tolerance- Tolerant" md., İstanbul 1990, s.558.

³² Saraç, a.g.e., "Tolérance" md., s.1394.

³³ Redhouse İngilizce -Türkçe Sözlüğü, "Tolerance" md., İstanbul 1998, s.1031; Ferid Namık Hansoy, Büyük Fransızca- Türkçe Sözlük, "Tolérance" md., İstanbul 1984, s.822; Tuğlacı, Büyük Türkçe-Fransızca Sözlük, "Tolerans" md., s.725.

³⁴ Kermi, a.g.e. "Tolerance" md., s.148.

³⁵ Saraç, a.g.e., a.g.md., s.1394.

³⁶ André Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Paris 1980, s.1133.

³⁷ Lalande, ay.

³⁸ Der Neue Brockhaus, "Toleranz" md., Leipzig 1938, IV, 444; İlber Ortaylı, "Musamaha-i Osmani", Tombak, İstanbul 1996, IX, 36.

³⁹ Hüseyin Batuhan, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişimi*, İstanbul 1957, s.25-6; Taner Akçam, "İslam ve Tolerans", *Birinci İslam Düşüncesi Sempozyumu*, İstanbul 1995, s.242-3

⁴⁰ Ioanna Kuçuradi, "İnsan Haklarının Etik Açısından Çoklu ve Dini Açısından Çoklu Toplumlar için Gerektirdikleri", *Dünya, İslam ve Demokrasi*, çev: Yahya Sezai Tezel, Ankara 1999, s.53.

Son dönemlerde ve özellikle günümüzde tolerans, insan hak ve hürriyetlerinin, toplumsal barışın ele alındığı bir kavram niteliği kazanmış ve hukukî anlamda tolerans; medeniyet (sivilleşme) ve yarı medeniyetle üzerinde yoğunlaşılana⁴¹ ve başkalarının hürriyetine saygı gösterme,⁴² insan hak ve özgürlüklerinin kazanılmasında etkin bir faktör olarak tanımlanmıştır. Tolerans aynı toplum içinde yaşayan birey ya da grupların veya farklı kültür çevrelerine ait toplumların kendi düşünce, anlayış ve yaşayışlarını istedikleri şekilde ifade etmek ve düzenlemekte serbest olduklarını içerse de kavramın tarihi, sosyolojik ve kültürel gelişimindeki *göz yumma, katlanma, sıkıntı çekme*⁴³ gibi anlamları tamamıyla bünyesinden attığı söylenemez.

Toplumumuz, farkına varmadan hoşgörü ve tolerans kavramlarını birbirinin yerinde kullanmaktadır. Halbuki bunlar birbirinin aynı değildir. Bu yönüyledir ki, Türk dilinde tam karşılığının olmadığı belirtilen tolerans kelimesinin şimdilik aynen kullanılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁴⁴ Bu nedenle yapılan tanımlardan yola çıkarak tolerans kavramında; hoş gitmeyen hususları sindirme, tahammül, umursamazlık, metanet, tek taraflı bir bahşiş gibi anlamların bulunduğunu hatırlatarak bunun, hoşgörü kavramıyla karıştırılmamasının altını çizmek isteriz.

II. Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarının Tarihsel Arka Planı

Hoşgörü, müsâmaha, tolerans ve endüljans kavramları etimolojik açıdan, her ne kadar yakın tarih kavramları gibi görünüyor ve kabul ediliyor olsalar da; anlam ve içerik yönüyle bunların varlığının ilk insana kadar gitmekte olduğu düşünülebilir. İnsanların çoğalmaya başlamasıyla birlikte, ihtiyaçların ve insanlar arası ilişkilerin günden güne gelişmesi sonucu, kavram olarak bu sözcükler teoride yer almasa da; pratik olarak insan hayatında mevcutlardı. Sözelimi şu ayete bakalım: *Andolsun ki sen, öldürmek için bana elini uzatsan bile ben sana, öldürmek için el uzatacak değilim...*⁴⁵ Râzî (ö.606/1209)'ye göre; Hâbil'in bu ifadeyi söylemesi, Kâbil'in, onu öldürme planından önce söylediği ihtimali vardır.⁴⁶ Adem (as.)'ın iki oğlunun hayat hikayesinden bir kesiti sembolize eden, bu ayette Hâbil, ontolojik olarak insanın çok değerli ve üstün bir varlık olduğuna ve Yaratan'ından ötürü hoş görülmesi gerektiğine inanarak, Allah'ın vermiş olduğu canı, Allah'tan başka hiçbir kimsenin alamayacağını ifade etmiştir. Bu tavrıyla Hâbil, ta o gün, insanları hoş görebilme olgunluğuna ulaşmış ve muhatabını tolere ederek, ilk insanlık sınavını başarıyla verebilmiştir.

Diğer yandan, Hâbil'in buradaki hoşgörülü tavrı, Kâbil'in kendisini öldürmesine ses çıkarmaması değil; kardeşinin tavrına öfkelenip onu öldürmeye teşebbüs etmemesidir. Planı anladıktan veya Kâbil'in, onu öldüreceğini bizzat ifade etmesinden sonra, kendini savunmaması, göz göre göre ölümü tercih etmesi

⁴¹ The Encyclopedia Americana, "Toleration" md., New York 1829, XXVI, 675.

⁴² Batuhan, a.g.e., s.28.

⁴³ 5. Mâide / 28.

⁴⁴ Batuhan, a.g.e., s.25.

⁴⁵ Batuhan, a.g.e., s.25.

⁴⁶ 5. Mâide / 28.

⁴⁷ Râzî, XI, 163.

anlamına gelir ki, bunun hoşgörüsü hiçbir ilgisi kurulamaz. Zira böyle can tehlikesinin olduğu bir durumda nefsi müdafaa şarttır.⁴⁷

Adem (as.)'ın ayağını kaydıran Şeytan ve Allah'ın Adem'in tevbesini kabul edişi bir kenara bırakılırsa, insanlar arasında ilk hoşgörü ve tolerans örneğinin Adem'in oğulları Hâbil ile Kâbil arasında gerçekleştiği söylenebilir. Sınavı kazanan Hâbil, kaybeden de Kâbil olmuştur. Böylece hoşgörünün temsilcisi Hâbil, hoşgürsüzlüğün temsilcisi ise Şeytana uyan Kâbil olmuştur diyebiliriz. Söz konusu olay, bu kavramların, en azından içerik olarak, insanla birlikte kullanılmaya başlandığını ve insan yaşamı devam ettiği sürece de canlılığını koruyacağını ortaya koymaktadır.

Kavramların hiçbir ırk boyutu yoktur. Ancak, onların içeriklerinin doldurulmasında farklı milletlerin tarihi, sosyolojik ve kültürel yönlerinin çok büyük bir etkisi vardır. Dolayısıyla literatürlerde yer alan kelimelerin bu yönlerine bakmak gerekmektedir. Her ne kadar müslüman toplumlarda yaşanan hoşgörünün, yabancı kaynaklı olduğu ileri sürülse de,⁴⁸ aslında kaynağı insani ve fitri olan bu olguyu karşılayacak şekilde müsâmaha ve hoşgörü gibi kelimelerin kullanılması onların kavramsal çerçevesinin yerli kültürler tarafından şekillendiğini göstermektedir. Olgular ve mefhum itibarıyla her milletin mutlaka bir hoşgörü yönü vardır. Bu nedenle bir olgu olarak hoşgörü her hangi bir millete affetmek yanlıştır. Fakat, net bir zaman dilimi tayin edilmese de bu sözcüğün tamamen Türkçe olması, onun tarihi, sosyolojik ve kültürel arka planının Müslüman Türk kültürü tarafından oluşturulduğuna işaret etmektedir.

Hoşgörünün mefhum, içerik ve filolojik yönlerden tamamen Müslüman Türk kültürüne ait olduğu konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Türklerin İslam'ı kabul etmelerinden önceki kültürlerine baktığımızda hoşgörü düşüncesi için belki bir tarih vermek güç ama, bunun Türk kültüründe çok eskiden beri hatta ta Milattan önce bile var olduğu kanaatini taşıyanlar vardır.⁴⁹ Mevcut olan bu anlayışı, sadece bir millete hasretmek pek objektif sayılmaz. Zira anlayış bazında böyle bir duygunun pek çok millette var olduğu da inkar edilemez. Ancak hoşgörü sözcüğü; Türk kültürünün İslam ile iyice şekillenmesiyle ifade edilmeye başlandığından⁵⁰ bunun Türk milleti tarafından terimleştirilip literatürümüze kazandırıldığını söyleyebiliriz. Nitekim hoşgörünün mefhum ve içerik olarak Türk dünyası ve kültürünün özünde mevcut olmakla birlikte onun, Türklerin İslam'ı kabullenmeleriyle birlikte ortaya çıktığı belirtilmektedir.⁵¹ Ayrıca, hoşgörü

⁴⁷ Krş., Râzi, XI, 163.

⁴⁸ Her iki toplumun (Hıristiyan-Müslüman) tarihlerinin büyük bir bölümünde hoşgörü değer verilecek bir şey olmadığı gibi, hoşgürsüzlük de kınanacak bir şey değildi... Müslümanlık savunucularından sıkça duymaya alıştığımız hoşgörü iddiaları yenidir ve yabancı kaynaklıdır. Bilgi için bkz., Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev: Bahadır Sina Şener, Ankara 1996, s.13

⁴⁹ İbrahim Agah Çubukçu, *İnsan Hakları Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu*, Ankara 1995, s.111.

⁵⁰ Mehman Musaoğlu, "Türk Tefekküründe Hoşgörü Anlayışı", *Uluslararası Hoşgörü Kongresi*, Ankara 1995, s.207-210; Mahmut Tezcan, "Türk Kültüründe Hoşgörü", *Uluslararası Hoşgörü Kongresi* s.194; Agah Oktay Güner, "Türk Kültüründe Hoşgörü", *Uluslararası Hoşgörü Kongresi* s.77; Çubukçu, *İnsan Hakları Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu*, s.111.

⁵¹ Krş., Çubukçu, *İnsan Hakları Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu*, s.58-64.

kavramının bugünkü anlamını XII. ve XIII. asır Anadolu toplumunun değerlerini şekillendiren Kur'an, Hadis ve Tasavvuf gibi kaynaklardan almış olduğunun ifade edilmesi,⁵² hoşgörünün İslam ile şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Bugün itibariyle konuyu kendi toplumumuz açısından ele aldığımızda halk kültürümüzde hoşgörünün varlığı derhal göze çarpmaktadır. Tasavvuf edebiyatı ve literatürü bunun en güzel kanıtıdır. Geleneksel Türk kültüründe hoşgörü köklü bir biçimde yer almıştır. Dolayısıyla Türk tasavvufunun geniş bir hoşgörü ve sevgi öncülüğü yaptığını söyleyebiliriz.⁵³ *Yaratılan hoş gör, Yaratan'dan ötürü* sözünün mimarında mevcut olan bu duygu ve anlayış, İslam'ın Türk kültürüyle harmanlaşması, ona kazandırmış olduğu insan anlayışı ve insana verilen değer düşüncesinden ortaya çıkmıştır.⁵⁴

Geleneksel kültürümüzde hoşgörü ile müsâmahe kelimeleri eş anlamda kullanılmaktadır. Fakat, kullanım açısından müsâmahe sözcüğünün daha erken dönemlerde kullanım alanına girerek terimleşmiş olduğu bildirilmektedir.⁵⁵ Nitekim; tolerans terimi Türkçe'ye girdikten sonra bu terim müsâmahe ve tesâmuh gibi terimlerle karşılanmakta idi. Daha sonra bu terim Yunus Emre'nin Kur'an düşüncesinden yola çıkarak söylediği *Yaratılan hoş gördük / Yaradan'dan ötürü* beytinden ilham alınarak *hoşgörü* kavramı ile karşılanıyordu.⁵⁶ ifadesi, müsâmahe kavramının, hoşgörü kavramından daha önce kullanıldığına işaret etmektedir. Dolayısıyla çok net bir zaman dilimi tayin edemesek de, hoşgörü sözcüğünün; on üçüncü yüzyıl tasavvufuyla güncelleşmeye başlayıp, bugünkü terimleşmiş şeklinin ise son yüzyıllarda ve özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinde gerçekleştiğini ifade edebiliriz.

Literatürümüzde müsâmahe sözcüğünün kullanımı, hoşgörü kavramının kullanılmasından daha önce olmakla birlikte, *yaratılan hoş gör* ifadesindeki *hoş gör* sözcüğünün türemiş olduğu *hoş görmek* fiilinin, eski Anadolu Türkçesinde kullanıldığına tanıklık etmekteyiz. Yani, hoşgörünün bugünkü anlamda kullanımı yeni olmakla birlikte; bu kavramın türemiş olduğu *hoş görmek* fiili eskidir. Türk tasavvufuna paralel olarak eski Türk edebiyatında da bu fiil kullanılmıştır.

Mahşelemnâ-y-idi birinün adı

*Hoş görürdi ol bilişe yâdı.*⁵⁷

Bu beyitteki *hoş görürdi* (*eşit tutardı, aynı konumda kabul ederdi*) ifadesi; farklı

⁵² Muhan Bali, "Türk Edebiyatında ve Türk Halk Kültüründe Hoşgörü". Uluslararası Hoşgörü Kongresi, s.251.

⁵³ Tezcan, a.g.t., s.194.

⁵⁴ İslam'ın, Türk hoşgörüsünün kaynağı olduğuna dair bkz.. Ortaylı, "Musamahâ-i Osmani", Tombak, İstanbul 1996, IX, 36.

⁵⁵ Bali, agt., Uluslararası Hoşgörü Kongresi, s.249; Meydan Larousse, VI. 28; *Redhouse, Yeni Türkçe - İngilizce Sözlük*, "Hoşgörü" md., s.490.

⁵⁶ Hüseyin Hatemi, "Hoşgörü Üzerine", Köprü, sy., 57, İstanbul 1997, s.15.

⁵⁷ *İslâmî'nin Mesnevisi*, yay. haz: Hasan Yüksel-H. İbrahim Delice-İ. Hakkı Aksoyak, Sivas 1996, s.238. Not: Eski Anadolu Türkçesi çerçevesinde ele alınan bu eserde Yazar'ın kendisi hakkında hiçbir bilgi vermediği sadece İslâmî mahlasını kullandığı bildirilmektedir. (a.g.e., s.3.) Verilen bilgilerden bu şahsın, XV. veya XVI. yüzyıllarda yaşadığını tahmin etmekteyiz.

olsalar da yakın ve tanıdık biri ile yabancı ve tanıdık olmayan birinin birbirinden ayrı tutulmayıp, ikisinin de eşit olarak kabul edildikleri anlamını içermektedir. Bu içerik de hoşgörünün anlamıyla birebir örtüşmektedir. Zira, hoşgörü kavramının bugünkü kullanımında da bir *eşit görme ve insan olarak herkesi aynı konumda kabul etme* anlamı mevcuttur. Burada anlatılmak istenen şey, yabancıyla tanıdık arasında herhangi bir ayırımın söz konusu edilmemesidir. Temelde aynı özelliğini korumakla birlikte, hoşgörü kavramının bugünkü anlamda kazanmış olduğu içerik önceki döneme göre biraz daha farklıdır. Başka bir ifadeyle, hoşgörünün alanı biraz daha genişlemiştir. Eskiden halk kültürünün bir parçası olarak varolan kavram, bugün bu özelliğinin yanında hem kurumsallaşmış hem de evrensel kültüre mal olarak siyasi, sosyal, ahlâkî ve hukûkî boyut kazanmıştır.⁵⁸

İlkçağda dinsel bir problem olarak *toleransın*; ilkin Hıristiyanlıkla birlikte Batı kültür dünyasında ortaya çıktığı söylenebilir.⁵⁹ Bu dönemde bir problem görünümünde olan tolerans, ya da toleranssızlık zaman zaman Hıristiyanlıkla Roma (yönetim) arasında yer değiştirmiştir. Bazen yönetim, din kovuşturması nedeniyle toleranssızlık gösterirken; bazen de din, yönetime müdahale etme düşüncesiyle toleranssızlık sürecine girmişlerdir. Bazı zamanlarda da ikisi bir araya gelerek, yani din devletin resmi dini olup diğer inançlara karşı acımasız bir toleranssızlık söz konusu olabilmıştır.⁶⁰

Eski Yunan ve Roma'da (İlk Çağ) aydınlık zihne sahip insanlar arasında tolerans fikri, savunulmuş ve bir eğilim olarak kabul edilmiştir.⁶¹ Hoşgörü, Batı literatüründe *tolerans* (La Tolerantia) olarak ifade edilen felsefî bir kavram olarak XV. yüzyılda Nicolaus Cusanus (1401-1464) tarafından *De Pace Fidei* adlı yapıtında ileri sürülmüştür. Daha sonra Bodin (1530-1596), Spinoza (1632-1677), Locke (1632-1704), Voltaire (1694-1778) ve özellikle XVIII. yüzyılın bilgin ve düşünürlerince, bilimsel ve felsefî düşünce özgürlüğü amacıyla savunulmuştur.

Tolerans kavramı her ne kadar XV. yüzyılda Nicolaus Cusanus tarafından felsefî bir kavram olarak ileri sürülmüşse de, bir problem olarak geniş çapta yer aldığı dönem XV. yüzyıl ve sonrasıdır. Tolerans kelimesinin, Katolik ve Protestanlar arasında cereyan eden din savaşları sonucunda XVI. yüzyılda ortaya çıktığı bildirilmektedir.⁶² Gerçekten de Batı'da tolerans denilince akla geçmiş dönemlerin din ve mezhep kavgaları gelmektedir.⁶³ Bu alanda Batı'da ilk önce

⁵⁸ *Dünya Hoşgörü Yılı*: 1995 yılı UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Kurumu) tarafından Dünya Hoşgörü Yılı olarak ilan edildi. İlk öneri 1991 yılında ve Paris'te Türkiye'nin UNESCO Daimi temsilciliği tarafından gündeme getirilmiş ve Yürütme Konseyi tarafından da kabul edilerek 1993 yılında UNESCO Genel Kurulu tarafından kabul edilen tasarıyla 1995 yılı Hoşgörü Yılı olarak kabul edilmiştir. Bilgi için bkz., Bali, agm., *Uluslararası Hoşgörü Kongresi*, s.249; Mustafa E. Erkal, *Türk Kültüründe Hoşgörü*, Aydınlar Ocağı yayını, İstanbul 2000, s.5. Ayrıca: Harran Toplantıları; Avrupa Birliği'ne Girenken Türkiye'de Din ve Toplum: Medeniyetler Çatışmasından Diyaloğa; Uluslararası Hoşgörü Kongreleri gibi, değişik kurum ve vakıfların yapmış oldukları konuyla ilgili çalışmalar, Papa'nın mesajları, lehte ve aleyhte çeşitli söylemler...

⁵⁹ Batuhan, a.g.e., s.73.

⁶⁰ Bkz., Batuhan, a.g.e., s.101-106.

⁶¹ Bkz., Batuhan, a.g.e., s.127-129; *The Encyclopedia Americana*, "Toleration" md., XXVI, 675.

⁶² Lalande, a.g.e., s.1133.

⁶³ Batuhan, a.g.e., s.3.

Nicolaus Cusanus'un *De Pace Fidei* adlı yapıtı yol açıcı olmuş; daha sonradan Bodin, Spinoza, Locke, Voltaire gibi düşünürler bu konuda etkili yapıtlar vermişlerdir.⁶⁴

Felsefi bir kavram olarak ise bu sözcük, XV. yüzyılda Nicolaus Cusanus tarafından *De Pace Fidei* adlı eserinde ileri sürülmüştür.⁶⁵ Kavramı ünlendiren XVI. yüzyılın ilk yıllarında ünlü *Ütopya*⁶⁶, nın yazarı İngiliz düşünürü ve devlet adamı Thomas More (1478-1535)'dir.⁶⁷ XVI. yüzyılda Thomas More, *Ütopya* adlı eseriyle kavramı popüler hale getirmiş ve insanların birbirlerini hoş görme ve saygı göstermek zorunda olduklarını savunmuştur. Ona göre, Ütopyalılar birbirlerini tolere etmek koşuluyla çeşitli dinlere mensup olabilirler. Bu düşünce ortaçağ karanlığından sıyrılan Rönesans Avrupası için ileri bir adım niteliğinde olup; bu kavram, daha sonra Spinoza ve Voltaire gibi düşünürlerce ve özellikle de XVIII. yüzyılda düşünce özgürlüğünü belirtmek amacıyla savunulmuştur.⁶⁸ Başlangıçta sadece Katolik kilisesi ile Protestanlar arasındaki ilişkiye konu olan tolerans, sonraları tüm inançlara karşı kullanılmaya başlanmış ve XIX. yüzyılda da düşünce özgürlüğü alanına kadar yayılmıştır.⁶⁹ O günlerden bugüne, pek çok düşünür ve düşünce akımı tolerans kavramına geniş bir şekilde yer vererek işlemiştir.

Toleransın kavram olarak ortaya çıkmasından ziyade, pratiğe geçirilmesindeki en büyük etken, insanlığın tahammül sınırının son haddine kadar zorlanması olmuştur. Adeta insanların, vahşice birbirlerini yediği, canavarlığın son şeklini aldığı bir dönemde şartlar, toleransın zorunlu olduğu kanaatini ortaya koymuştur. Tolerans kavramının biraz kilise, biraz da yanmış insan eti koktuğu ifade edilmektedir.⁷⁰ Latince'den gelen tolerans kavramı, Batı uygarlığına ait bir kavramdır ama, onun, Batı uygarlığına yerleşmesi; filozofların bu kavram üzerinde üstün fikirler yürütmesi, erdemlerden söz etmeleri ve erdemli bir şekilde yaşadıklarından dolayı değildir. Bu kavramın oluşmasında en temel unsur, Batıda Protestanlığın ortaya çıkmasından sonra baş gösteren din savaşlarıdır. Mezhepler arasında ortaya çıkan Otuz Yıl savaşlarından sonra Westfalia (Westfalen) Barışı oldu (1648) ve nihayet Batı Dünyasında insanlar, birbirleriyle savaşarak bir yere varamayacaklarını gördüler ve ondan sonra bir arada yaşama, farklı mezheplerden olan insanların birlikte yaşamaları bir pratik zaruret olarak benimsendi.⁷¹

⁶⁴ Bkz., Akarsu, a.g.e., "*Hoşgörü*" md., s.96.

⁶⁵ *Büyük Ansiklopedi*, "*Hoşgörü*" md., İstanbul 1990, VI, 2277.

⁶⁶ İdeal bir yönetim biçiminin hayali kavramı olan Ütopya (Utopia), Thomas More'un 1515-1516 yılları arasında yazdığı siyasi ve sosyal içerikli bir romandır. Eserin asıl adı, *Reipublicae Deque Nova Insula Utopia*'dır. İdeal bir toplum düzeninin gerçekleştirildiği bir yerin hayal edildiği eser. 1551'de İngilizceye çevrilmiştir. Bkz., *Meydañ Larousse*, agmd., XII, İstanbul 1973.

⁶⁷ *Thomas More*, haksızlığa, zulme, adaletsizliğe karşı çıkmış ve sosyal adaleti savunmuştur. Ünlü "*Utopia*" adlı kitabı 1516'da Antwerp'de yayınlanmıştır. Kendisi hukukçu olup çok farklı alanlarda görev yapmıştır. Bir ara rahip olmuş fakat bir kadına aşık olunca: "İffetsiz bir rahip olmaktansa, iffetli bir koca olmak daha iyidir" diyerek rahiplikten istifa etmiştir. Bk: Thomas More, *Utopia*, çev: Sebahattin Eyuboğlu vd., İstanbul 1997, s.7-12.

⁶⁸ Bkz., *Büyük Ansiklopedi*, "*Hoşgörü*" md., VI, 2277.

⁶⁹ Lalande, a.g.e., s.1133.

⁷⁰ Batuhan, a.g.e., s.3.

⁷¹ Mete Tunçay, "*Altın Çağ Gelecektir.*", Osmanlı'da Hoşgörü. İstanbul 2000, s.117, 118.

Rönesans dönemleri ve özellikle Aydınlanma Dönemi'nin bir kavramı olan ve bütün Rönesans ve Aydınlanma boyunca Avrupa'nın vazgeçilmez bir hak ve hukukî statü olarak ileriye sürdüğü bu terim (tolerans), ilk defa 1792'de Avusturya İmparatoru II. Joseph tarafından *tolerans patent*, 'tolerans berati' adlı bir fermaniyle hukukîleşmiştir... Ama bunun bu tarihte sadece kağıt üzerinde hukukî bir belge olarak kalıp pratiğe geçirilmemesi nedeniyle, bunun vazgeçilmez bir hak, hele hele vazgeçilmez ve yerleşmiş bir müessese olarak algılanması gerektiğinin altı çizilmiştir.⁷²

Gelişim süreci çok karmaşık olan tolerans kavramı konusunda Batı dünyasında pek çok tarihi, sistematik ve bu iki metodu birleştiren eklektik çalışmalar yapılmıştır.⁷³ Tolerans, medenî ülkelerde evrensel bir ilke olmasına rağmen; İsviçre'de Roma Katoliklerinin çan çalmalarına sınır koyma gibi, hala bazı sınırlamalar vardır. Bir dereceye kadar da bazı Güney Amerika Cumhuriyetlerinde Protestanlara karşı toleranssızlık söz konusudur. Bununla beraber, medenileşme iddiasında olan hiçbir ülkede dinî inanışlar nedeniyle baskı, idam, işkence ve zulüm yoktur⁷⁴ şeklindeki ifadeler, tolerans kavramının ortaya çıkış kaynağının daha ziyade din ve dine dayalı anlayış ve davranışlar olduğunu göstermektedir. Bugün bile tolerans deyince bu kavram, hâlâ egemen bir dinin diğer dinlerin varlığını kabul etmesi⁷⁵ anlamında dinî içerikli olarak anlaşılmaktadır.⁷⁶

Dinî ve felsefî olarak ortaya çıktığı günden bugüne kadar, din ve vicdan hürriyetiyle düşünce özgürlüğünü amaç edinen tolerans konusunda fazla bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Toleransla o gün din baskısından kurtulma yolları ifade edilirken, bugün de devletin siyasal baskısından kurtulma çabalarının devam ettiği vurgulanmaktadır.⁷⁷

III. Hoşgörü ve Tolerans Kavramları Arasındaki Fark

Hoşgörü ve toleransın daha çok içselleştirilmiş erdem olan edep ile alakalı birer kavram oldukları, fakat bu açıdan bakıldığında benzer yönlerinin yanında, anlam bakımından birbirinden farklı özellikler taşıdıkları da anlaşılmaktadır.

Hemen her hoşgörü toplantısında, *toleransla hoşgörünün anlam ve içerik olarak birbirinin aynı mı, değil mi?* meselesinin tartışıldığı belirtilmektedir.⁷⁸ 28-30 Nisan 1999'da British Council'in tertip etmiş olduğu *Mutualities: Great Britain and İslam* (Karşılıklar: Büyük Britanya ve İslam) konulu konferansa katılan konuşmacılar arasından Bayan Emma Nicholson'un, Büyük Britanya nüfusunun

⁷² *The Encyclopedia Americana*, "Toleration" md., New York 1829. XXVI, 675.

⁷³ Roland H. Bainton'un *The Travail of Religious Liberty*'si, Joseph Lecler'in iki ciltlik *Histoire de la Tolérance au siècle de la Réforme*'u, W. K. Jordan'ın dört ciltlik *The Development of Religious Toleration in England*'ı, Gustav Mensching'in *Toleranz und Wobereit*'i, Albert Hartmann'ın *Toleranz und Christlicher Glaube*'si, Walter Rüşch'ün *Toleranz* Johannes Kühn'ün *Toleranz und Offenbarung*'u bunlardan bazılarıdır. Bkz., Batuhan, a.g.e., s.11

⁷⁴ *The Encyclopedia Americana*, a.g.md., XXVI, 675.

⁷⁵ Lewis, a.g.e., s.17.

⁷⁶ Larousse *Du Siècle XX*, "Tolérance" md., Paris 1983, VI, 721.

⁷⁷ Batuhan, a.g.e., s.9.

⁷⁸ Kemal Karpat, "Mizakere", *Osmanlı'da Hoşgörü*, s.37.

üçte birinin Müslüman olduğunu göz önüne alarak, tolerans konusunda; '*Tebaa içerisinde mevcut olmasını istemediğimiz bir olaya karşı tolerans gösterilmesi (gerekir.)*' anlayışına yer vermiştir. Burada yer alan tolerans ifadesi; *pek hoşlanmadığımız halde onlara mecburen katlanmak durumundayız*, anlamında kullanılmıştır.⁷⁹ Zira tolerans; hoşlanılmayan ve varlığı kabul edilmeyen fakat zorunlu olarak var olan şeylere karşı olumsuz bir tahammüldür. Bu düşüncelerin yer aldığı müzakerede, toleransın hoşgörüyle aynı olmadığı ve burada kullanılan hoşgörü teriminin, toleransın çok ötesinde ve ondan çok daha geniş olduğu vurgulanmaktadır.⁸⁰

Bu şekilde çok defa birbirinin karşılığı olarak verilen bu kavramlar hakkında şu görüşlere yer verilmektedir:

Tolerans daha çok *sıkıntı ve katlanma* ile alakalı olup, buradaki katlanmanın biraz zoraki bir katlanma olduğu ifade edilmektedir.⁸¹ Katlanmada içsel anlamda verilen bir onay yoktur. Örneğin; çocukları çok yaramaz olan bir ailenin alt katında oturuluyorsa, bunların yaramazlıklarına katlanmak gerekir. Bunlara ses çıkarmamak, onların bu halini kabul etmek anlamına gelmez. İşte tolerans; tıpkı bunun gibi beraber yaşamak mecburiyeti anlamında bir katlanmadır. Buna paralel olarak toleransın; '*aslında değmez ama hadi ruhsat vereyim de o da var olmaya devam etsin*' gibi karşıdaki insanı küçümseme anlamı da mevcuttur.⁸²

Tolerans, olumsuz bir duruma karşı olumlu bir davranıştır. Ama bu olumluluğun, onu yaşaması itibarıyla tolerans gösteren kişi için bir olumsuzluk yönü vardır. Zira tolerans sahibi, tolere ederken bir içsel sıkıntı yaşamaktadır. Yani tolerans sahibi, muhatap için olumlu bir iş yaparken, kendisi için de bir olumsuzluk ve sıkıntı içerisinde'dir.⁸³

Toleransın sabır anlamına geldiğinin ve dolayısıyla, hoşgürüden farklı olduğunun ifade edildiği bir diğer görüşe göre ise, hoşgörüyle tolerans aynı şeyler olmayıp, toleransın içinde zaten hoş kelimesinin geçmesinin çok abes olduğu ve dolayısıyla toleransta hiç bir şekilde hoşluğun söz konusu olamayacağı belirtilmektedir.⁸⁴ Ayrıca bu kavramın din, mezhep ve sınıf kavgaları akabinde ortaya çıktığına işaret edilip bu müessesenin, tarihteki ıstıraplı oluşumunun, gelişme aşamasında da aynen devam ettiği vurgulanmaktadır.⁸⁵ Burada ifade edilenler daha ziyade toleransın tarihi, sosyolojik ve kültürel gelişimini hatırlatmaktadır ki, bu durum, oluşum süreçleri bakımından da kavramlar arasındaki farkı ortaya koymaktadır.

Toleransta böyle bir yaklaşım sergilenirken; *hoşgörü* kelimesinin tıpkı gönül gibi, irfan gibi bizim ahlâkî değerlerimizi içeren kelimelerden bir tanesi

⁷⁹ Karpat, a.g.y., s.37.

⁸⁰ Karpat, a.g.y., s.38.

⁸¹ Kenan Gürsoy, "*Batıda Tol rans Fikri ve Osmanlı Hoşgürüsü*". Osmanlı'da Hoşgörü. İstanbul 2000, s.93-4

⁸² Gürsoy, a.g.t., s.93-4

⁸³ Gürsoy, a.g.t., s.93-4

⁸⁴ Ortaylı, "*Tolerans ve Tesâmuh*", Osmanlı'da Hoşgörü. s.20.

⁸⁵ Ortaylı, a.g.t., s.20.

olduğu ifade edilen bir görüşte, bu kavramın, Batı dillerine tercüme edilmesi halinde özünden uzaklaştırılıp, içeriğine yabancılaştırılan bir kavram olacağı vurgulanmaktadır.⁸⁶ Anlam ve içerik yönünden her iki kavramda da sabır anlamı vardır ama, toleransta zoraki, sıkıntı ve katlanmaya yönelik bir sabır varken, hoşgörüde farklılıklara karşı gönülden bir inanma olduğundan ondaki sabırda katlanma ve zorlanma anlamı yoktur. Bu yönüyle toleransın daha çok akıllı işi olup, onda daha çok akılla karar verilirken, hoşgörünün gönül işi olduğu, gönülden kabul ve bir rıza olduğu belirtilmektedir.⁸⁷

Tolerans kavramının tarihi gelişimi yönünden hoşgörü kavramından farklı bir seyir çizdiği ve Türkçe olarak kullandığımız hoşgörü teriminin Batı dillerinde kullanılan tolerans terimiyle en azından ilk kullanıldığı dönemlerdeki anlamına nazaran daha bir genişlik ifade ettiğinin dile getirildiği bir tebliğde; "toleransta hoş gitmediği halde katlanma varken, hoşgörüde, şu veya bu derecede bir kabullenmenin mevcut olduğu" görüşlerine yer verilmiştir.⁸⁸ Ayrıca, hoşgörüde bir katlanmanın varlığı hissedilse de bunun "sevencen katlanma" şeklinde anlaşılması gerektiği belirtilmiştir.⁸⁹ Bu yönleri ile de hoşgörü toleranstan ayrılmaktadır. Tolerans için ileri sürülen bu görüşlerde zoraki, istemeyerek bir tahammül, katlanma varken; hoşgörüde, kabullenme ve olumlu bir yaklaşım söz konusudur.

Hoşgörüde kabullenmeye dayalı bir hoşlanma, karşı koymama vardır. Fakat, buradaki hoşlanma ve kabul etmeyi, sevme ve hayata tatbik anlamında anlamamak gerekir. Zira hoşlanmanın bünyesinde sevme anlamı yoktur. Ayrıca hoşgörü bünyesinde böyle bir içerik aramak hoşgörü felsefesine aykırıdır. Böyle bir durumda hoşgörüden değil ancak, sevgiden bahsedilebilir. Buradaki kabullenme ve hoşlanma, olguyu benimseme anlamında olmayıp, katılmadan sadece karşı tarafın söz konusu olgu bağlamındaki meşruiyetini kabul etmedir. Diğer taraftan zaten hoşlanma ve hoşgörünün bünyesinde olaya içten ve gönülden bir bağlanma anlamı da yoktur.⁹⁰ Zira böyle bir şeyin ayrıca hoş görülmesine gerek de yoktur. Mesela dindar bir insan, gerçekten küfür, nifak ve fisktan hoşlanmadığı halde; vakıa olarak bunların ortadan kalkması söz konusu olamadığı için, bunlara tolerans gösterir. Çünkü bu insan, bunlardan hoşlanmaz. Fakat, hoşlanmamak, vakıayı inkar etmek anlamına da gelmediği için, böyle durumlarda tolerans devreye girer ve birey, hoşlanmadığı şeye tolerans gösterebilir. Diğer yandan aynı Müslüman şahıs, bu nitelikleri taşıyan

⁸⁶ Gürsoy, a.g.t., s.93-4

⁸⁷ Gürsoy, a.g.t., s.93-4

⁸⁸ Mehmet S. Aydın, "Hoşgörünün İslami Temelleri", Osmanlı'da Hoşgörü, s.45.

⁸⁹ Toktamış Ateş, "Mizakere", Osmanlı'da Hoşgörü, s.88.

⁹⁰ Bu noktada hoşlanmadan ne kastettiğimizi de çok iyi bir şekilde ortaya koymamız gerekmektedir. Hoşlanmak ve hoşgörülü olmak demek, vakıayı olduğu gibi kabul etmek anlamında olmakla birlikte; ona bağlanmak, sevmek ve gönül vermek anlamına gelmemektedir." Sevgi ve hoşlanmanın farklı şeyler olduğu hususunda psikolog Zick Rubin'in de şunları söylediği ifade edilmektedir. Rubin, "sevgi ve hoşlanmanın birbirinden ayrı şeyler olduğunu söyler. Ona göre hoşlanma, bir kişiye saygı ve sıcak duygular heslemeyi içerir. Sevme ise bağlanmayı, kişiye önem vermeyi ve mahremiyeti gerektirir. Rubin'in yaptığı araştırmalar seven kimselerin birbirlerini benzer olarak algıladıklarını, birbirlerine karşı bir bağlılık duygusu taşıdıklarını, gelecek yıllarda beraber olmayı düşündüklerini ve birbirlerine daha uzun ve daha sık baktıklarını göstermiştir. Birbirlerinden hoşlanan kişilerde ise en sık gözlenen karşılıklı saygı ve iyi niyettir. Bkz., Doğan Cüceloğlu, İnsan ve Davranışı, İstanbul 1996, s.539. Sevgi kavramı için bkz. Kırca, a.g.e., s.129-132.

insanları hoş görebilir. Çünkü ona göre, ontolojik olarak her insan değerli ve saygındır. Bu noktada dikkatimizi çeken husus, insan (özne) ile onun işlediği fiilin (nesnenin) aynı şeyler olmamasıdır.⁹¹

Toleransta hoşlanma olmadığı halde istenmeyen bir kabullenme varken; hoşgörüde hem hoşlanma hem de isteğe bağlı bir kabullenme vardır, diyebiliriz. Durumun böyle olduğunu ifade ederken elbette ki bunun, her vakta karşısında aynı oranda olmayıp, sadece hoşgörünün cari olduğu yerlerde geçerli olduğunu da belirtmek isteriz.

Toleransta tolere edenin, istediği an vakıyı bastırıp engelleyebilecek bir güce sahip olması gerekir.⁹² Fakat hoşgörüde bu anlamda bir gücün olması şart değildir. Hoşgörüde de belki bir anlamda güç vardır lakin, bu güç fiziki veya siyasal bir güç olmayıp, iradî anlamda bir güçtür. Bu manada sıradan bir şeyi yapabilmek için de mutlaka bir güce ihtiyaç duyulduğu gibi, hoşgörüyü sergileyebilmek için de içsel bir güce ihtiyaç vardır. Konuya kuvvet bakımından değil de psikolojik olarak yaklaşacak olursak, hoşgörüde her hangi bir psikolojik problem yoktur. Ama, toleransta psikolojik bir problem ve dolayısıyla bir gerilim vardır. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi, toleransta olumsuzluk (negatiflik), nefret, kınama ve kabullenmeme, yani istenmeyen bir şeye katlanma vardır. Kabullenme olmadığından burada, belli bir süre sonra vakıyı değiştirme düşüncesi mevcuttur.

Kabullenmeme, tahammül, katlanma, ruhsat verme, ihmal etme, göz yumma ve gücü elinde bulundurma gibi anlamlar toleransın negatif yönünü oluştururlar. Tolerans bu yönüyle, insanın içgüdüsel olarak *başkalık* gösteren varlıklar karşısında yabancılık, korku, kuşku, antipati ve düşmanlık duyduğu duyguları yenmek ya da en azından frenlemek için kullanılır.⁹³ Hoşgörü ise içgüdüsel davranışın pozitif yönünü içermektedir. Başkasının, kendi gibi olmayıp başka olabileme hakkına saygı duyma, onun kişiliğine karışmama tutumunu içeren hoşgörü, başkasının kişiliği karşısında daha bilinçli ve daha pozitifdir. Başkalığın bizde uyandırdığı çekingenlik, korku ve antipati duyguları burada pozitif bir duyguya dönüşmektedir. Buradan hareketle toleransta (pozitif tutumla birlikte) var olan negatif tutumun hoşgörüde olmadığını söyleyebiliriz.⁹⁴

Diğer yandan, hangi şekilde olursa olsun, bu iki kavramın bünyelerinde taşıdıkları anlamlar doğrultusunda hareket edenlerin erdem sahibi olduklarına dikkat çekilerek şu görüşlere yer verilmektedir: "Yaklaşımlar hangi içerikli olursa olsun, bu tavırları sergileyen insanlar hoşgörülüdür (tolratör). Çünkü, onların dünyasında inançlarına katılmayan ve yaptıklarını yapmayan insanlara da yer vardır. Onlar, kendilerinden ve bildiklerinden farklı, yabancı ve tuhaf olan bir öteki ile yan yana yaşamının gerekliliğine inanırlar."⁹⁵ Walzer bu düşüncesini; ben bunu yapabilen herkesin katlanma, umursamazlık, metanette kabullenme, merak ve şevk çizgisinde

⁹¹ Krş., Kırcı, a.g.e., s.190.

⁹² Geniş bilgi için bkz., Melih Yürüşen, *Ahlâkî ve Siyasî Hoşgörü*, yy., tsz., s.37-40; el-Halil-Nicholson, a.g.e., s.30.

⁹³ Batuhan, a.g.e., s.27.

⁹⁴ Batuhan, a.g.e., s.27.

⁹⁵ Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul 1998, s.27

nerede durduklarına bakmaksızın, hoşgörü erdemine sahip olduklarını söylerim⁹⁶ şeklinde dile getirmiştir.

Günümüzde, toleransın mevcut tanımlarının çağdaş bir dünya için pek geçerli olamayacağı düşüncesiyle yeniden düzenlenerek, çağdaş bir tanımın yapılması şeklinde bir takım düşünceler vardır. Toleransın taşıdığı bu negatif anlamların olmaması gerektiğini ileri sürerek onun, ne olduğundan çok, nasıl olması gerektiği konusunda da şu görüşlere yer verilmiştir:

Bu tanımların yeterli olmadığı, zira, bu tür tolere etme ve hoş görmelerde tolere edilen, müsâmaha gösterilen kişi ve görüşlerle kendini eşit saymak, onları kendinin eşdeğeri olarak görmek gerekmemektedir. Dolayısıyla modern çağda insanlık adına sadece bu tanımlarla sınırlı kalınmayacağı ve bu kavram bünyesinde eşit ve eşdeğer görme duygularının da yer almasının gerekli olduğu mülahaza edilmektedir.⁹⁷ Örneğin Goethe (1749-1832)'ye göre tolerans; *göz yumma, küçük görme ve alçaltma* şeklinde tanımlandığının belirtildiği bir tebliğde bu tanımın çağdaş bir tolerans anlayışına yakışmayacağı ileri sürülerek şu görüşlere yer verilmiştir: *'Siz kendinize eşdeğer ve eşit görmediğiniz birisini de tolere edebilirsiniz. Kendinizle eşit saymadığınız kölenizi, sizden daha aşağıda, korunmaya muhtaç bir zavallıyı da hoş (tolere) görebilirsiniz. Böyle bir yaklaşım da eşitlik ilkesine terstir. O halde tolerans eşit ve eşdeğer görmeyi de içermek zorundadır. Çağımızda bu iki boyutu içermeyen bir tolerans tartışmasının hiç bir anlamı olamayacaktır. Tolerans, başka ve farklı olanla eşit ve eşdeğer koşullarla bir arada yaşamayı kabul etmek demektir.'*⁹⁸ Bu tarz düşünce ve kanaatler, bir taraftan tolerans kavramının, *zoraki kattanma, tahammül, kabuller:merne ve küçümseme* gibi anlamlar içerdiğini doğrularken; diğer taraftan da hoşgörüye duyulan özlemi ve gereğini ortaya koymaktadır.

Terim yönünden hoşgörüde isteğe bağlı bir kabullenme varken; toleransta bir olumsuzluk yani, zoraki, isteksiz bir kabullenme olduğunu belirtmiştik. Ancak, modern çağda böyle bir anlayışın yerinin olamayacağını altı çizilerek, toleransa da terim yönünden aynen hoşgörünün tanımının verildiğine tanıklık etmekteyiz.⁹⁹ Kavramların anlamlarının zamanla değişebileceğinden hareketle tolerans kavramının da zamanla hoşgörü anlamında kullanılabileceğini söyleyebiliriz. Nitekim, "bugün artık Hıristiyanlar için de Müslümanlar için de hoşgörü yeni bir erdem, hoşgörüsüzlük ise yeni bir suçtur"¹⁰⁰ şeklindeki ifadeler, belki bunların aynı şeyler olduklarını vurgulamaktadır. Bütün bunlara rağmen yukarıdaki bilgiler doğrultusunda bu kavramların tarihi, sosyolojik ve kültürel yönlerinin birbirinden tamamen farklı olduklarını belirtmek durumundayız. İçeriği konusunda bir takım değişikliklerin yapılması arzu edilse de Batı kültürü çerçevesinde tolerans kavramının hâlâ aynı içeriği taşıdığını ifade edebiliriz.

⁹⁶ Walzer, a.g.e., s.27.

⁹⁷ Batuhan, a.g.e., s.28-9; Akçam, *agt.* s.243.

⁹⁸ Bilgi için bkz., Akçam, a.g.t., s.243.

⁹⁹ Bkz., Batuhan, a.g.e., s.29.

¹⁰⁰ Lewis, a.g.e., s.13.

Tarihi, sosyolojik ve kültürel yönleriyle hoşgörü ve tolerans kavramları arasındaki farklılıkları irdeledikten sonra bu kavramların özelliklerini genel olarak şu şekilde düzenleyebiliriz:

Hoşgörünün Unsurları

Önem: Hoşgörünün bünyesinde aslanan önem, kıymet ve değerdir. Hoşgörü anlayışında, mevcut olan bir olgu ya da vakıya hiçbir zaman önemsiz ve değersiz değildir. Onda, kayıtsız kalma diye bir anlayış yoktur. Zira kayıtsız kalınan meselelerde hoşgörüden bahsetmek söz konusu değildir. Hoşgörü bizi derinden ilgilendiren meselelerde olmalıdır. Bir ırka ait olmayı çok önemli bir değer olarak gören birinin, etnik yönden diğer ırkların varlığını da kabul etmesi gibi. Zira etnik yapı, ya da herhangi bir olgunun önemli olduğunu kabul etmek demek, vakaya karşı kayıtsız kalınmadığını ifade etmektedir.

Oraylama: Hoşgörüde, mevcut olgu, ya da vakıyı kabul etme duygusu vardır.¹⁰¹ "...karşılıklı olarak tanışıp, birbirinizi tanıyasınız diye..."¹⁰² şeklindeki ayette anlamını bulan farklı ırk, cins ve farklı kültürel değerleri tabii eşitlik ilkesine bağlı olarak tanıma anlamında bir kabul ve onaylama.

Sulh ve iyilik: Ahlâki bir değer olarak hoşgörü, birey ve toplum için son derece elzem, doğru ve güzel bir olgudur. Zira hoşgörünün amacı, psiko-sosyal açıdan insanlar arası ilişkilerde medeni ölçülere riayet edilerek barış ortamının korunması konusunda birey ve toplumun huzuruna katkıda bulunmaktır.

Reddetmeme: Hoşgörüde farklı anlayış, düşünce, inanç ve yaşantıların tabii seyrini reddetme diye bir şey yoktur. Bu kavramda her şey, tabii çerçevesinde kabul görmektedir. İnanç yönünden ortaya tam ve eksiksiz bir hoşgörü tanımı koyan, *Dinde zorlama yoktur*¹⁰³ ayeti, bazı çevrelerce bu cümlelerin bir hoşgörü övgüsü olmadığı, gayr-i müslimlerin baş eğmezliği karşısında neredeyse gönülsüz bir kabulleniş anlamında bir çeşit rıza gösterme olduğu ileri sürülmüştür.¹⁰⁴ Ayetin böyle bir mefhum içermediği gayet açık olup burada özgür iradenin altı çizilmiştir: Fakat, nerede ve nasıl olursa olsun bu şekilde *gönülsüz bir kabulleniş* duygusunun olması, hoşgörü alanının dışında kalacaktır.

Farklılık: Hoşgörünün oluşmasında farklılık ve başkalık gibi unsurların bulunma zorunluluğu vardır. Fakat bu farklılık, ayrımcılık anlamında değerlendirilmemelidir. Bunlar, insanın doğuştan getirdiği fitrata bağlı yaşam, din, dil, cinsiyet, etnik yapı gibi farklılıklardır. Farklılık, ya da başkılığın olmadığı yerlerde hoşgörüden bahsedilemez.

Sapmama: Hoş görülen formal ve nesnel değerler, hoş görülenin tabii (öznel) yapısına uygun olmalıdır. Buna hadde tecavüz etmeme veya sınırı geçmeme de diyebiliriz. Eşcinsellik olarak bilinen cinsel sapmaları veya doğa tahribatı olarak

¹⁰¹ Buradaki *kabullenme*; benimseme anlamında bir onaylama değil. hoş gören kişinin kendinde gördüğü hakların, hoş görülende de olması gerektiği anlamında bir kabuldür.

¹⁰² Hucurât 49 / 13.

¹⁰³ Bakara 2 / 256.

¹⁰⁴ Lewis, a.g.e., s.23.

bilinen çevre felaketlerini buna örnek olarak verebiliriz. Kendi doğasının dışına sapmalar hiçbir zaman hoşgörünün alanına girmezler.

Tahammül, katlanma: Hoşgörü anlayışında farklı din, inanç, düşünce, anlayış ve yaşantıların tabii seyrini reddetme diye bir şey olmadığı için, bireyi bir içsel sıkıntıya sokacak herhangi bir negatif olgu da yoktur.

Hoşgörü adına sıralamış olduğumuz bu hususlar, normal şartlar altında geçerlidir. Savaş, zulüm, baskı vb. olağanüstü durumlarda hoşgöründen bahsedilemeyeceği gibi, bu özelliklerin olması da söz konusu değildir. Örneğin; dördüncü maddede hoşgöründe herhangi bir reddetmenin bulunmadığını ifade etmemiz; akla, hayale gelen her şeyin doğrudan kabul edilmesi anlamına gelmemelidir.

Bir makale bünyesinde hepsini geniş bir şekilde ele almak mümkün olmasa da bu noktada hoşgörünün alt ve üst sınırlarının olduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Sınırsız bir hoşgöründen bahsetmek, hoşgörü olgusunu anlamamak veya inkar etmek anlamına gelecektir. Zira sınırın olmadığı bir yerde kimlik tayin etmek mümkün olmadığından herhangi bir hoşgörü ifadesinden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Böyle olması durumunda hoş görülen ya da görülmeyen herhangi bir şeyin yokluğu ortaya çıkacaktır ki bu da; kendileri için herhangi bir değer varlığını kabul edemeyen aşırı septik anlayışı çağırıştırabilecektir. Zira septik yaklaşımda herhangi bir konuda yargıda bulunmanın bir anlamı olmadığı¹⁰⁵ gibi, önüne gelen hiçbir şeyden rahatsızlık duymamak ve hepsini doğrudan kabul etmek de aynı sonuca (septik anlayışa) götürecektir. Halbuki hoşgörü demek, hiçbir şeyden rahatsızlık duymamak ve yapılan her şeyi olduğu gibi kabul etmek değildir. Bu nedenle hoşgörü adına ortaya koyulan bu hususların, sadece hoşgörünün olabileceği durumlarda geçerli olabileceğinin altını çizmek isteriz.

Hoşgörünün kendine özgü bir alanı vardır. Hırsızlık yapmak ve bir insanın yaşamına son vermek gibi insanî değerlerin geri plana itildiği durumlar, hoşgörünün değil; ahlâk, adalet veya hukûkun alanına girmektedir. Bu tür meselelerin hoş görülecek herhangi bir yönleri olmadıkları için bunlar, hukûk çerçevesinde ele alınarak çözülmesi gereken meselelerdir. Kısaca etnik yapı, cinsiyet, renk, dil, din ve inanç gibi fitrata bağlı farklı olgu ve bu olgulara muvafık formlar hoşgörü kapsamı içerisinde yer almaktadırlar. Altıncı maddede *sapma* olarak nitelendirdiğimiz eşcinsellik vb. yaratılışa aykırı hareketler ve insanın doğuştan getirmiş olduğu hakların engellenmesi gibi hususlar hoşgörü kapsamında yer almazlar. Bu şekildeki fitrattan sapmalar veya insani değerlere karşı yapılan engellemeler hoşgörünün sınırını tayin etmektedirler.

Toleransın Unsurları

1- Sapma: Tolere edilen şey, tolere edenin (tolérateur) düşündüğü yahut yaptığı veyahut yapılması gerektiğine inandığı şeye göre bir sapma arz etmelidir.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Ankara 1994, s.29; Necati Demir, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Sivas 1999, s.117.

¹⁰⁶ el-Halil - Nicholson, a.g.e., s.30.

Herhangi bir dine inanan insanların, inançlarına muhalif olarak bir ateistin yapmış olduklarını yahut da bir ateistin, kendisi gibi inanmayanları tolere etmesi gibi.

2- *Önem*: Sapma konusu veya sapmanın faili önemsiz olmamalıdır.¹⁰⁷ Yazılı sınav yapan bir öğretmenin, kopya çeken öğrencisini tolere etmesi gibi. Bu örnekte, öğrenci, sınavın niteliklerinden sapmıştır.

3- *Kınama*: Sapma yani tolere edilen şey, tolere edene göre ahlâkî bakımdan kınanacak bir nitelikte olmalıdır.¹⁰⁸ Yazılı sınav örneğinde olduğu gibi, dilediği takdirde haklı olarak öğretmen öğrencisini kınayabilir. Zira kopya çekmek, tasvip edilmiş bir değer değildir.

4- *Güç*: Tolere eden, tolere ettiği şeyi bastırma, engelleme, karşı çıkıp önleme gücüne sahip olmalıdır.¹⁰⁹ Her ne kadar buradaki gücün niteliği, fiziki bir gücün varlığını çağrıştırıyor olsa da bu kavramın tamamen zihinsel ve psikolojik bir yapıya sahip olması, onda psikolojik ve içsel bir gücün varlığını da ortaya koymaktadır. Kopya çekilen bir sınavda öğretmenin, kopya çekme olayını tolere etmesi, her zaman onun, fiziki güç olarak öğrencisinden daha güçlü olduğu anlamına gelmez. Böyle bir ortamda hoca, psikolojik ve içsel gücünü sergileyerek toleransını gösterebilir.

Şu kadar var ki, toleransta güç ve güçlü olmak, daha ziyade fiziksel bir gücü çağrıştırırken, hoşgörüde bu güç ters orantılıdır. Yani hoşgörüde var olan güç, daha ziyade psikolojik ve içsel bir nitelik taşımaktadır.

5- *Reddetmemē*: (İçsel bir karşı koyuş ve reddetme mevcut olmakla birlikte zahiren.) Tolerans gösteren, sapmanın devam etmesine izin vermek suretiyle sahip olduğu gücü kullanmamalıdır.¹¹⁰ Zira güç kullanıldığı an tolerans devreden çıkar. Verilen örnekte olduğu gibi hemen hemen hiçbir öğretmen kopya olayını tasvip etmez ve ondan bir içsel rahatsızlık duyar ama, ortamın huzuru ya da öğrencinin bilinçsizliğine göz yumarak olayı geçirir.

6- *İyilik*: Tolerans göstermek doğru ve isabetli bir karar olup, bu yönüyle tolerans sahibi de erdemli bir hüviyete sahiptir.¹¹¹ Konjonktüre göre gösterilecek çok küçük bir tolerans, çok büyük problemleri gidereceğinden yerinde ve zamanında çok elzem ahlâkî bir erdemdir. Bazı nüanslar olsa da, iyilik yönünden hoşgörüyle tamamen aynı kulvarda yer alır.

7- *Tahammül, katlanma*: Tolerans sahibi tolere ederken içsel bir zorlanma ve sıkıntı çektiği için, sahip olduğu gücü kullanmadan, kabul edemeyip hoşlanmadığı şeye tahammül ve katlanma göstermek durumundadır. Hoşlanılmamasına rağmen doktorun tavsiye de bulunduğu ilaçların alınmasında çekilen bir rahatsızlık gibi. Bu durumda hasta ilacı veya tadını beğenmemektedir. Ama tedavi için ilacın alınması şarttır. Kerhen alınan ilaç, alıcıyı bir zorlamaya itmektedir.

¹⁰⁷ el-Halil - Nicholson. a.g.e., s.30.

¹⁰⁸ el-Halil - Nicholson. a.g.e., s.30.

¹⁰⁹ el-Halil - Nicholson. a.g.e., s.30.

¹¹⁰ el-Halil - Nicholson. a.g.e., s.30.

¹¹¹ el-Halil - Nicholson. a.g.e., s.30.

Her ne kadar tolerans, hoşgörünün karşılığı olarak kullanılıyor olsa da; bu bilgiler doğrultusunda bu iki kavramın tamamen aynı şeyler olmadıkları ortaya çıkmaktadır. Tamamen zihinsel ve psiko-sosyal alana hitap etmeleri yönüyle birleşiyor olsalar da; aralarında çok belirgin nüansların olduğuna dikkat edilmelidir. Fitrata bağlı olarak insanın sahip olduğu olgulara karşı herhangi bir tolerans gösterme girişiminde bulunmak, toleransın içerdiği anlam çerçevesinde son derece yanlış olacaktır. Örneğin, insan hak ve hürriyetlerine aykırı olacağından herhangi bir ırka veya inanca mensup birinin, diğer ırk veya inanç sahibi tarafından tolere edilmesi (her ne kadar bugün zaman zaman böyle kullanımlar olsa da), insan doğasıyla çelişki doğuracaktır. Zira herhangi bir cins veya ırka bağlı olan birinin, diğer ırka mensup olan birini tolere etmeye hakkı olmadığı gibi bunun, mantıkî bir yönü de yoktur. Çünkü bunlar, insan olmaları yönüyle aynı hak ve hürriyetlere sahip olduklarından, diğerlerinin farklılıklarından dolayı herhangi bir içsel sıkıntı, rahatsızlık, tahammül vb. duygulara sahip olmaları söz konusu olamaz.

Toleransın tarihi, sosyolojik ve kültürel arka planında böyle bir anlayışın olduğunu müşahede etmekteyiz. Ama tolerans için asıl olması gereken kullanım alanının, öznel yapıdan ziyade, nesnel dünyada yani insanların yaşam biçimlerinde olması gerekir. Zenci olmasından veya kadın olmasından dolayı herhangi bir insan tolere edilemez. Fakat, hırsızlık veya belli bir tahammül noktasına kadar bir hırsız (konjoktör gereği) tolere edilebilir. Zira böyle bir durumda tolerans sahibinin, bir içsel sıkıntı duyması ve tahammül etmesi mantıken de doğru olur.

SONUÇ

Netice itibariyle gelenekte hoşgörü ve tolerans kavramları hep aynı anlamda ve birbirlerinin karşılığı olarak kullanılmaktadırlar. Hoşgörü deyince tolerans, tolerans deyince de akla hoşgörü, müsâmaha, tesâmuh veya endüljans kavramları gelmektedir. Fakat biz, bu kavramların tarihi, sosyolojik ve kültürel arka planlarını dikkate alarak bir değerlendirilmeye tabi tutulmaları gerektiği kanaatini taşıdığımızdan böyle bir tahlile gerek duyduk.

Hoşgörü, fitrattan kaynaklanan her türlü farklılığı doğal kabul eden ve bu yönüyle de kinamaya yer vermeyen ahlâkî bir olgudur, Hoşgörünün temelinde fitrat vardır. Bu yönüyle o, toleranstan ayrılmaktadır. Başka bir ifade ile ırk, dil, cinsiyet, inanç ve düşünce gibi insanın hiç bir dahli olmadan doğuştan getirdiği temel olgu ve özellikler hoşgörü çerçevesi içerisinde yer alırken; insanın* niyetleri, inanışların formu, davranış, yaşayış ve söylem biçimlerine göre şekillenmiş, yani insanın iradesiyle form kazanmış bir takım değerler, bazen hoşgörü bazen de tolerans çerçevesi içerisinde yer alabilmektedirler.

Aralarında bir takım farklar belirleyerek, hoşgörüyle tolerans kavramları arasındaki nüansı ortaya koymamız, o kavramların ait olduğu toplumlarda hoşgörü anlayışının olmadığı anlamına gelmemelidir. Buradaki ayırım sadece kavramlar bazında olup aslolan hoşgörü ve tolerans kavramlarının sınırlarının tayin edilmesine katkıda bulunmaktadır.

Kavramlar arasındaki bu farklar onların birini alıp, diğerini terk edeceğimiz anlamına gelmemelidir. Tamamen psikolojik ve zihinsel kavram olmaları yanında ahlâkî değerleri de olan bu kavramların, bireysel ve toplumsal olarak insan yaşamında üstlendikleri görev son derece önemlidir. Hayatın her safhasında, değişik düşüncelere sahip insanlar; örneğin, bir Müslümanın, olayın ya da muhâtabın durumuna göre, zaman zaman hem hoşgörü hem de toleranslı olabilmesi mümkündür. Dolayısıyla bu kavramların pratik hayattaki yansımaları, herhangi bir mîflet, din ve kültürle sınırlı kalmayıp, inanan ya da inanmayan tüm insanlar için de geçerli olabilir.

KAYNAKÇA:

- Akar, Metin, **Doğumunun Yediyüz Ellinci Yılında Yunus Emre**, İstanbul 1992.
- Akarsu, Bedia, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, tsz.
- Akçam, Taner, "*İslam ve Tolerans*" **Birinci İslam Düşüncesi Sempozyumu**, İstanbul 1995.
- Arslan, Ahmet, **Felsefeye Giriş**, Ankara 1994.
- Aşıkoğlu, Nevzat Y., "*Hoşgörü ve Tolerans Kavramları Üzerine*", **Din Öğretimi**, sy.39, Ankara 1993.
- Ateş, Süleyman, **Kur'ân Ansiklopedisi**, (I-...), İstanbul tsz.
- Ateş, Toktamış, "*Hoşgörü ve Cumhuriyet*", **Osmanlı'da Hoşgörü**, İstanbul 2000.
- , "*Müzakere*", **Osmanlı'da Hoşgörü**, İstanbul 2000.
- Aydın, Mehmet S., "*Hoşgörünün İslâmî Temelleri*", **Osmanlı'da Hoşgörü**, İstanbul 2000.
- Bali, Muhan, "*Türk Edebiyatında ve Türk Halk Hikayelerinde Hoşgörü*", **Uluslararası Hoşgörü Kongresi**, Ankara 1995.
- Batuhan, Hüseyin, **Batıda Tolerans Fikrinin Gelişimi**, İstanbul 1957.
- Berger, Peter L., **Dinin Sosyal Gerçekliği**, çev: Ali Coşkun, İstanbul 1993.
- Bilgin, Beyza, "*İslam ve Hoşgörü*", **Diyanet İlmî Dergi**, XXXIV, sy.1, Ankara 1998.
- Bolak, Ahmed Aydın, **Hayatın içinden**, İstanbul 1996.
- Abdunnûr, Cebbâr, **Mu'cemu Abdu'n-Nûr Français-Arabe**, Beyrut 1995.
- Cevizli, Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Ankara 1997.
- Çağrııcı, Mustafa, "*Af*", **DİA**, I, İstanbul 1988.
- Çubukçu, İbrahim Agah, **İnsan Hakları Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu**, Ankara 1995.
- Demir, Necati, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Sivas 1999.
- Der Neue Brockhaus**, I, (I-IV), Leipzig 1938.
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara 1993.
- Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin: İslâmî'nin Mesnevisi**, Yüksel Hasan - Delice H. İbrahim - Aksoyak İ. Hakkı, Sivas 1996.

Eyuboğlu, İsmet Zeki, **Türk Dilinin Etimolojisi**, İstanbul 1995.

Gündem, Mehmet, **Mehmet S. Aydın İle İçerik Bakış**, İstanbul 2000.

Güner, Agah Oktay, "*Türk Kültüründe Hoşgörü*", **Uluslararası Hoşgörü Kongresi**, Ankara 1995.

Gürsoy, Kenan, "*Batıda Tolerans Fikri ve Osmanlı Hoşgörüsü*", **Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı**, yay. haz: Mustafa Armağan, İstanbul 2000.

-----, "*Felsefe ve Hoşgörü*", **Felsefe Dünyası**, sy.1, Ankara 1991; s.18-21

Hatemi, Hüseyin, "*Hoşgörü Üzerine*", **Köprü**, sy.57, İstanbul 1997.

el-Halîl, Semîr - Nicholson, Peter - Baldevin, Thomas - Popper, Carl - Ayîr, el-Ferid, **et-Tesâmuh Beyne Şark ve Ğarb, el-Fikru'l-Ğarbiyyu'l-Hadîs**, Arapça'ya çev: İbrahim el-Arîs, yy., tsz., (Bu eser, King Faisal Center for Research and İslamic Studies'te 94792 numarayla kayıtlıdır.)

İbn Aşûr, Muhammed Tahir, **İslam Hukuk Felsefesi**, çev: Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan, İstanbul 1999.

Kermî, Hasan S., **al-Mughni al-Akbar English-Arabic**, Beyrut 1988,

Keskin, Yusuf Ziya, **Nebevi Hoşgörü**, İstanbul 1997.

Kırca, Celal, **Kur'ân ve İnsan**, İstanbul 1996.

Kuçuradi, Ioanna, "*İnsan Haklarının Etnik Açından Çoklu ve Dini Açından Çoklu Toplumlar için Gerekirdikleri*", çev: Yahya Sezai Tezel, **Dünya, İslam ve Demokrasi**, Ankara 1999.

Lalande, André, **Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie**, Paris 1980.

Larousse Du Siècle XXe, Paris 1983.

Lewis, Bernard, **İslam Dünyasında Yahudiler**, çev: Bahadır Sina Şener, Ankara 1996.

Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi, VI, İstanbul 1971.

More, Thomas, **Utopia**, çev: Sebahattin Eyuboğlu-Vedat Güneş, İstanbul 1997.

Olgun, İbrahim-Draşan, Cemşit, **Farsça-Türkçe Sözlük**, Ankara 1966.

Ortaylı, İlber, "*Musamaha-i Osmani*", **Tombak**, IX, İstanbul 1996.

-----, "*Tolerans ve Tesâmuh*", **Osmanlı'da Hoşgörü**, İstanbul 2000

Öner, Necati, **Felsefe Yolunda Düşünceler**, İstanbul 1995.

-----, "*Kavramın Açıklığı ve seçikliği*", **Felsefe Dünyası**, sy.24, Ankara 1997.

-----, **İnsan Hürriyeti**, Ankara 1990.

er-Rabiá, Abdulaziz Abdurrahman b. Ali, **Suverun Min Semâhâti'l-İslam**, Beyrut 1980.

Sami, Şemsettin, **Kâmûs-i Türkî: Temel Türkçe Sözlük**, İstanbul tsz.

Saraç, Tahsin, **Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük**, İstanbul 1985.

Tatçı, Mustafa, **Yûnus Emre Dîvânı I**, MEB Yayınları, yy., tsz.,

Tezcan, Mahmut, "*Türk Kültüründe Hoşgörü*", **Uluslararası Hoşgörü Kongresi**, Ankara 1995.

The Encyclopedia Americana, I-XXVI, New York 1829.

The Oxford English-Turkish Dictionary, İstanbul 1990.

Tuğlacı, Pars, **Büyük Türkçe-Fransızca Sözlük**, İstanbul 1984.

-----, **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, I-VI, İstanbul 1972.

Tunçay, Mete, "*Altın Çağ Gelecektir.*", **Osmanlı'da Hoşgörü**, İstanbul 2000.

Yürüşen, Melih, **Liberal Bir Değer Olarak Ahlâkî ve Siyasî Hoşgörü**, Yapı Kredi Yayınları, yy., tsz.,